
עידן החשיבה הקטסטרופית

“עולם לא נוכל, ככל הנראה, לדעת מה בדיוק עוללו מחנות הריכוז ופצצת האטום לתת־המודע של כל מי שחי בשנים האלה”, כתב הסופר האמריקני נורמן מיילר בשנת 1957. כיום, כך נדמה, יש לנו אולי בכל זאת מעין תשובה: אנו חיים בעידן של חשיבה קטסטרופית. אוצר מילים והשקפת עולם בעלי צביון אפוקליפטי מובהק מגדירים כיום את השיח החברתי והתרבותי בכל נושא – הסביבה, הכלכלה, בריאות הציבור, הטכנולוגיה. ללא הרף משננים באוזנינו כי העולם ניצב ממש על עברי פי פחת; אם לא נזדרז לפעול כדי לבלום את העתיד להתרחש, נעמוד כולנו בפני פורענות וכליון. דומה שהכל מאיץ את מהלכו לעבר קץ נורא ואיום.

החשיבה הקטסטרופית באה לידי ביטוי כמעט בכל היבט של חיינו, אך יותר מכל היא נוכחת בדיון על סוגיית איכות הסביבה, ובמיוחד בתחושות הבהילות – והבהלה – שנוצרו סביב מה שמכונה “ההתחממות הגלובלית”. הלך הרוח הזה אמנם מניע זה זמן מה את פעילותן של אותן קבוצות שעיקר עניינן הוא הסביבתנות, אולם נראה שבשנים האחרונות הוא כבר הפך לנחלת הכלל. הדובר המובהק והמפורסם ביותר שלו הוא סגן הנשיא האמריקני לשעבר, אל גור, שנקט שפה אפוקליפטית מפורשת כשתיאר את הבעיה בסרטו זוכה האוסקר אמח מטרידה:

אתם רואים את הנקודה הכחולה הקלושה הזאת? אלה אנחנו. כל מה שקרה אי-פעם בתולדות האנושות התרחש על הפיקסל הזה. כל הניצחונות וכל הטרגדיות, כל המלחמות וכל הרעב, כל הצעדים החשובים אל הקדמה... זהו ביתנו היחיד. וזה מה שמונח כאן על הכף – יכולתנו לחיות על כדור הארץ, עתידנו כציוויליזציה... הגיעה השעה להתעורר כדי להבטיח את עתידנו... קשה לחבר את כל הנקודות לרצף, אני יודע. אבל אני יודע גם שעלול לבוא יום של חשבון נפש שבו נצטער שלא הזדרזנו יותר לחבר את הנקודות.

סוגיית ההתחממות הגלובלית היא רק אחת מן הפלטפורמות שעליהן נישאות נבואות הפורענות הסביבתית. מספרים לנו גם על התפוצצות האוכלוסין העתידה לחולל במהרה רעב חסר תקדים, מלחמות, פשע והכחדות המוניות של בעלי חיים. הזיהום הכימי, מצדו, אמור להשפיע על ההרכב ההורמונלי של גופנו ולהביא ל"פמיניזציה" של המין האנושי; במוקדם או במאוחר, כך מזהירים אותנו, נוכל להעמיד רק צאצאים ממין נקבה והגזע האנושי יאבד את יכולת הרבייה הטבעית.

המשבר הכלכלי הנוכחי הוליד אף הוא ז'אנר שלם של חרדות. בספטמבר 2008 נקבע הטון בידי יושב הראש לשעבר של הבנק המרכזי האמריקני, אלן גרינספן, שאמר לחדשות ABC: "עלינו להבין שמדובר כאן באירוע של פעם ביובל, ואולי של פעם במאה... אין ספק שאנו נמצאים בתהליך החורג מכל מה שראיתי אי-פעם". בפברואר 2009 בישר הוונשינגטון פוסט לקוראיו:

תוספת חדשה ועגומה, המשקפת את המציאות שבה אנו חיים, הופיעה בדו"ח המודיעין היומי של הבית הלבן, אשר מסווג את הסכנות החמורות ביותר לביטחון האומה: עדכון יומי בדבר המשבר הפיננסי העולמי והשפעתו על הפגיעה ביציבותן של מדינות העולם... המנהל החדש של המודיעין הלאומי, דניס בלייר, אמר החדש לוועדה של הסנאט כי הצרות הכלכליות תפסו במידה רבה את מקומו של הטרור כאיום הראשון במעלה על ביטחונה של האומה.

בינואר 2009 דיווח הנרדיאן כי "מצוקתה של אירופה צוברת עומק ועוצמה. ממשלות רועדות. באוויר עומדת תחושה של מרד". כלכלנים שנדחקו לשוליים במשך זמן רב, מפני שהתנבאו על בואו של יום דין כלכלי, מצאו את עצמם פתאום מבוקשים מאוד. אחד מאלה הוא ראוי באטרה, כלכלן שנוי במחלוקת מן האוניברסיטה המתודיסטית הדרומית, שאמר בדצמבר 2008 לשבועון

Fort Worth Weekly: "אנחנו נמצאים על ספה של מהפכה חברתית - היא כבר החלה [עם בחירתו של אובאמה]". באותו חודש הודיע באטרה לאתר של Watermark Financial: "אוגוסט 2007 היה תחילתה של תקופה ארוכה של תוהו ובוהו כלכלי גלובלי. עתה, כשאותה אנדרלמוסיה גלויה לעיני כל, אושרו חששותיי הכבדים ביותר. קריסה כלכלית מתרגשת ובאה עלינו... במהרה נהיה עדים למהפכה, ואחריה, עשרים עד ארבעים שנה מהיום, יבוא הקץ על הדמוקרטיה הכלכלית ועל הקפיטליזם המונופוליסטי".

הצעקה האחרונה עד כה בתחום הקטסטרופות היא שפעת החזירים, שכבר הניבה התבטאויות מרחיקות לכת מפי חוגים רשמיים. מנכ"לית ארגון הבריאות העולמי, ד"ר מרגרט צ'אן, הכריזה באפריל השנה ש"יותר מכל דבר אחר יש לפנינו עתה הזדמנות לסולידריות גלובלית, שכן אנו מחפשים תשובות ופתרונות שיועילו לכל הארצות, לכל בני האדם. מגיפה כלל-עולמית היא הרי סכנה המאיימת על האנושות כולה". אפשר להבין מניין נבעה ההשראה לאיור השער של גיליון האקונומיסט שפורסם ב-2 במאי, שבו נראה מלאך המוות, על חרמשו המוכתם בדם, כשפניו מכוסות במסיכת מנתחים והוא מעלעל באטלס. מעל התמונה התנוססה הכותרת: "סכנת המגיפה העולמית".

במבט ראשון נדמה אולי שאין קשר של ממש בין כל אותם ביטויים של בהלה אפוקליפטית, אך למען האמת הם דומים להפליא. כולם מנבאים אסון כלל-עולמי הממשמש ובא; הכל משתמשים ברטוריקה ובדימויים חזותיים מאיימים המעניקים משנה תוקף לתחזיותיהם; וכולם טוענים כי לאנושות נותר זמן קצר בלבד לנקוט צעדים כדי למנוע את החורבן המתרגש עליה. לנוכח כל זאת, אין מנוס מלשאול כיצד ומדוע הפכה החשיבה הקטסטרופית לתו ההיכר של העידן הנוכחי - וכיצד יושפעו חיינו מרוח התקופה הזאת.

האמונה כי אנו ניצבים על ספה של פורענות גלובלית אינה חדשה. בצורה זו או אחרת היא מלווה אותנו מאז ראשית ימיה של הציוויליזציה האנושית. תרבויות פגאניות, ממסופוטמיה ועד ממלכת האצטקים, היו דרוכות תמיד לקראת אחרית הימים, ושלוש הדתות המונותאיסטיות - היהדות, הנצרות והאיסלאם - בישרו למאמיניהן כי עליהם להיות נכונים ליום דין אלוהי. ועם זאת, קיים הבדל תהומי בין נבואות החורבן של אבותינו ובין התחזיות הקטסטרופיות הרווחות כיום. החזיונות האפוקליפטיים של ימים

עברו עוררו אמנם חיל ורעדה, אך תמיד נלוותה להם גם מידה רבה של תקווה. כל הדתות המונותיאיסטיות רואות בקץ אירוע הטומן בחובו גאולה אלוהית, ניצחון סופי על הרוע, השלטת צדק נשגב ותחילתו של עידן חדש שבו יזכה האדם לחיות בגן עדן – תהא זו אוטופיה עלי אדמות (ביהדות) או ממלכת השמים (באיסלאם ובנצרות).

מזיגה זו של פחד ותקווה לא חדלה להתקיים גם עם הופעתה של המודרניות החילונית: האמונה שהקדמה המדעית תוליד עולם טוב יותר מיתנה מעט את התהפוכות החברתיות והכלכליות שחוללה המהפכה התעשייתית; מלחמת העולם הראשונה, כך האמינו הכל, הייתה עתידה לשים קץ לכל המלחמות; זמן קצר לאחר חורבן יהדות אירופה הוקמה המדינה היהודית, אירוע שרבים ראו בו אתחלתא דגאולה; ואפילו סכנת ההשמדה הגרעינית לא הצליחה לגרוע מן האמונה הקיבוצית בהתקדמותו של המין האנושי. כדאי לזכור כי אפילו ברגע שבו היה העולם קרוב יותר מאי־פעם למלחמה גרעינית – במהלך משבר הטילים בקובה ב־1962 – עסקו שתי המעצמות במירוץ קדחתני לחלל, ואמריקה הייתה עתידה להנחית אדם על הירח בתוך פחות מעשור.

אלא שמאז השתנה הלך הרוח במידה ניכרת. דומה כי האנושות "התבגרה וגילתה שכל האלים כבר מתו, שכל המלחמות כבר ניטשו, שכל האמונות באדם כבר התערערו", כדברי פ' סקוט פיצג'רלד. תסמיני השיממון הקולקטיבי הזה ניכרים במיוחד ביחסנו אל הטכנולוגיה. ההיקף והקצב של ההתפתחות הטכנולוגית הקימו עליהם מאז ומתמיד מבקרים ומתנגדים, מן הלודיטים ומרי שלי ועד האקו־טרוריסטים והטכנופובים של העידן הנוכחי. אבל האמונה כי למדע ולטכנולוגיה יש לפחות פוטנציאל לרומם את האנושות לגבהים חדשים שמרה עד לאחרונה על אחיזתה בדעת הקהל. עתה, לעומת זאת, נראה כי הטכנולוגיה משמשת במיטבה רק אמצעי לשעשוע ולנוחות; בצורתה השלילית, כך נדמה, היא אינה אלא מכשיר לדה־הומאניזציה ולהרס. האנושות הכריזה על מותו של אלוהים ועתה היא עסוקה בהכרזות על מותה של המכונה.

ואכן, במבט לאחור, נדמה כי הנחתת אדם על הירח – שיאה של הקדמה הטכנולוגית האנושית – הייתה דווקא סוף ולא התחלה. למרות ההתלהבות העזה שבה התקבלה המשימה הראשונה, הטיסות הבאות לירח עוררו אדישות גוברת והולכת מצד הציבור הרחב. החריג היחיד היה טיסת אפולו 13, וגם היא עוררה עניין רק משום שאיימה להפוך לאסון. תכנית הדגל של נאס"א מאז ואילך הייתה מעבורת החלל, שעם כל היתרונות המדעיים הגלומים בה

אינה אלא עצם לווייני יקר להחריד. ארבעים שנה לאחר שניל ארמסטרונג הניח את כף רגלו על הקרקע המאובקת של הירח, ממשיכה האנושות לחוג סביב כדור הארץ.

עובדה זו נעשתה ברורה עד כאב לפני חמש שנים, עם הכרזתו של נשיא ארצות-הברית לשעבר, ג'ורג' וו' בוש, על התכנית להחזיר את האמריקנים לירח כשלב ביניים בדרך לכיבוש המאדים. החזון השאפתני לא התקבל בהתרוממות רוח ואף לא בפחד או בבוז. רוב הציבור הפגין חוסר עניין מוחלט. התרגשותם של ההמונים נשמרה לחיבורי האינטרנט המהיר, למשחקי וידאו ריאליסטיים ולטלפונים סלולריים משוכללים יותר. היה זה אך הולם שבדיוק באותו שבוע שבו כבשה מגיפת שפעת החזירים את הכותרות, הודיעה נאס"א כי היא מוותרת על תכניותיה להקמת בסיס של קבע על הירח. הסיבה העיקרית לכך הייתה כמובן אילוצים תקציביים. ואכן, תקציב נאס"א לשנת 2008, שעמד על 17.6 מיליארד דולר, נופל בהרבה מן הסכום הדמיוני של 21.33 מיליארד דולר שהוצא באותה שנה בצפון אמריקה בלבד על משחקי מחשב.

הטכנולוגיה כמעט אינה נתפסת עוד כאמצעי לתכנון עתיד טוב יותר לאנושות, אך היא בהחלט לא איבדה את יכולתה להלך עלינו אימים. פריצות דרך מדעיות ורפואיות, שבעבר הציתו את הדמיון, נתקלות כיום בחשדנות ואפילו באימה חסרת כל היגיון. דוגמה מובהקת לכך הייתה השקתו של מאיץ החלקיקים LHC (Large Hadron Collider) שנבנה על גבול צרפת ושווייץ. הקהילה המדעית קידמה את האירוע בהתלהבות גלויה. פיזיקאים רבים טענו כי מאיץ החלקיקים יביא לפריצות דרך מדעיות חשובות וייתן בידיהם את המפתח להבנת ראשיתו של הקוסמוס. כפי שהסביר זאת המדען הנודע סטיבן הוקינג,

ה־LHC יעלה בחזקה רביעית את עוצמת האנרגיה המאפשרת לנו לבחון את פעולות הגומלין בין חלקיקים. על פי הסברה המקובלת כעת, די יהא בכך כדי לגלות את חלקיק היגס, אותו חלקיק המעניק מסה לכל החלקיקים האחרים... יהיו אשר יהיו הדברים שהמאיץ יגלה או לא יגלה – התוצאות תלמדנה אותנו רבות על מבנה היקום.

אלא שרבים השתכנעו, או שכנעו את עצמם, שמתקן הענק יהרוס את כדור הארץ ברגע שיתחיל לפעול. אלן בויל, כתב MSNBC, דיווח על "חששות שהניסוי יפער חורים שחורים שיבלעו את כדור הארץ, או ייצור סוגי חומר

שלא נודעו עד כה ושיחריבו את עולמנו". אחד ממתנגדי הניסוי כינה את המאין "פצצה קוסמומולוגית חזקה פי מיליארדים רבים מפצצת האטום". הבטחותיהם של פיזיקאים ידועים כי ה-LHC בטוח לחלוטין לא הצליחו לשכך את החרדה, שהתפשטה בתקשורת וקיבלה חיש מהר חיים משלה.

קל אולי לזלזל בחששות הללו ולבטלם כטכנופוביה גרידא, אך הם משקפים תופעה חברתית נרחבת הרבה יותר. הפחד האפוקליפטי מפני הטכנולוגיה מצא את דרכו גם אל החוק – במסגרת האיחוד האירופי – בצורת "עקרון הזהירות המונעת", שעל פיו אם יש לטכנולוגיה נתונה פוטנציאל לגרום נזק קטסטרופי, ניתן לאסור על השימוש בה גם בהעדר קונצנזוס מדעי בנושא. הפגם בעיקרון כזה צריך להיות גלוי וברור לכל אדם חושב: זהו צ'ק פתוח ונבואה המגשימה את עצמה גם יחד, מפני שכמעט לכל טכנולוגיה יש לכל הפחות פוטנציאל לגרום נזק או לתרום לקטסטרופה אפשרית. קחו, לדוגמה, את מברשת השיניים החשמלית, התמימה לכאורה: הרי היא עשויה פלסטיק שאינו מתכלה ומופעלת באמצעות סוללות העלולות לדלוף, או על ידי כוח חשמלי הצורך דלק פוסילי ותורם להתחממות הגלובלית. אכן, קשה להשתחרר מן הרושם ש"עקרון הזהירות המונעת" איננו עיקרון משפטי או מדעי דווקא, אלא ביטוי לפאניקה כללית.

אין זו סתם דוגמה לסכלות ההמונים. כדי להכיר בצד האפל של הטכנולוגיה אין צורך בהרבה יותר מספקנות בריאה. אך כדי להאמין שניסוי פיזיקלי עומד להרוס את כדור הארץ נחוץ ההפך הגמור: דרוש דיכוי פעיל של היכולת הביקורתית, השעיה של חוסר האמון המאפיינת חשיבה פנאטית. לנוכח הקצנה כזאת, קשה להימנע מן המסקנה שלא זו בלבד שהאנושות אינה נרתעת מתחזיות קץ – היא נמשכת אליהן בעבותות קסם.

ראוי להודות: אף שהפחד מפני הקץ נתפס ברגיל כרגש שלילי, יש לו גם היבטים חיוביים. בראש ובראשונה, החשיבה הקטסטרופית מעוררת לפעולה. בעולם המתמקד בנוחות ובבידור, בעולם שבו התקשורת הולכת ומשתכללת אף שיש לנו פחות ופחות מה לומר, עשוי הפחד לשמש סם ממריץ נגד השיעמום, האדישות והקיפאון. הפחד מניע אנשים; הוא משכנע אותם כי לחייהם יש חשיבות ומשמעות. כך במיוחד כאשר החשיבה הקטסטרופית משולבת – כפי שקורה בדרך כלל – באמונה שבכוחנו למנוע את האסון הממשמש ובא. כל התרחישים הפופולאריים בדבר החורבן הגלובלי גורסים כי

אם נפעל עכשיו, ומעל הכל אם נפעל כאיש אחד, יש סיכוי שנצליח למנוע את הפורענות. ההירתמות למניעת האסון מעניקה לנו תחושת תכלית, שגויה ככל שתהיה. יתר על כן, היא נוטעת באנשים את התחושה שהם מסוגלים לשלוט בסביבתם, שבכוחם להשפיע לטובה על העולם באמצעות פעולה מודעת. מבחינות רבות צורת החשיבה הזאת מזכירה את הדחף הדתי; כמותו גם היא שואפת לכבוש את לבם של מאמינים חדשים ורבים ככל האפשר.

החשיבה הקטסטרופית עשויה אף להקל מצוקה אוניברסלית אחרת – תחושת הניכור האופיינית לחברה המודרנית. ואכן, הצורך הזה משתקף בדבריה של מרגרט צ'אן על "ההזדמנות לסולידריות אנושית" לנוכח איום המגיפה העולמית. צ'אן הבינה היטב כי החשש מפני קטסטרופה כוללת מציב את כולנו באותה סירה, תחת אותו איום – וכך הוא מאחד אותנו. הוא מספק תחושה חזקה של אחווה כלל-עולמית וגורם לאדם להאמין שהוא באמת חלק מן האנושות כולה. תחושה זו, חשוב לומר, אינה אשליה בלבד. אנשים המצטרפים לקבוצות אקטיביסטיות, למפלגות ולארגונים דתיים מפגינים באמח רוח קהילתית שאינה נוכחת בהיבטים אחרים של חייהם. גם אל מול פני הסכנה – ולפעמים דווקא אז – נוצרת בין זרים רעות אמיתית. ייתכן שהפחד האפוקליפטי הוא הדרך היחידה שבאמצעותה יכולים רבים בימינו להעלות על דעתם את רעיון שותפות הגורל של האנושות כולה.

עם זאת, קשה לראות בתופעה זו, כפי שהיא קיימת היום, ברכה גמורה. הפאניקה איננה רק דרך זולה ומעט מגונה להניע אנשים לפעולה – היא גם מסוכנת. קל, קל מדי, לרתום את הפחד למטרות נפשיות, ביחוד כאשר הוא אינו רציונלי; המשטרים הרודניים של המאה העשרים הרי עשו זאת דרך קבע. אנשים אחוזי אימה מול תרחיש אפוקליפטי מוכנים לא פעם לנקוט אמצעים קיצוניים כדי למנוע (או אפילו לזרז) את התגשמותו. ההתלהבות שמעוררת החשיבה הקטסטרופית יכולה לדחוק בבני האדם לפעול למען הטוב, אך היא עלולה גם בקלות לספק להם היתר לעולל רע.

אבל ההיבט המזיק באמת של החשיבה הקטסטרופית הוא העובדה שהיא יוצרת נתק בינינו ובין החיים. יש משהו עלוב מאוד בחיים ספוגים בפחד. חשש מתמיד, אובססיבי, אינו מותיר מקום לקיום דינמי וספונטני, כלומר לחיים ראויים לשמם. החשיבה הקטסטרופית גוררת דיכוי פסיכולוגי שאולי אינו עדיף כלל על המנטליות האדישה והשבעה שהיא מבקשת להחליף. על מנת שהחיים האמיתיים יהיו יותר מקיום פיזי גרידא, נחוצים תעוזה וסקרנות; דרושה,

במילים אחרות, רוח הרפתקנית. השאלה אם התכונות הללו תשרודנה את הלך הרוח הנוכחי, הממוקד כל כך בציפייה דרוכה לקץ, צריכה להטריד את כולנו, לטובתנו ולטובת אחרים.

בנג'מין קרשטיין
סיון התשס"ט / יוני 2009